մէջ, մի կով և երկրագործական գործիքներ,—այդ բոլորի համար պահանջում էր միայն 600 րուբլի, բայց ոչ ոք չը համաձայնվեցաւ գնել։

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԵՐԸ, ՔԻՒՐԴԵՐԸ ԵՒ ԹԻՒՐՔԵՐԸ

Նորերում հրատարակվեցաւ Լօնդօնում Ջէմս Կրիկի (Creagh) մի գիրք հայերի, քիւրդերի և թիւրքերի մասին։ Հեղինակը շատ անգամ ճանապարհորդել է Փոքր-Ասիայում, իսկ վերջին պատերազմի ժամանակ մի տարի կացաւ Հայաստանում։ Երկար ժամանակ ապրելով ասիական Թիւրքիայում, նա կարողացաւ լաւ ծանօթանալ Հայաստանի եղած դրութեան հետ։ Կապիտան Կրիկ իր գրուածքի մէջ ասում է, որ Անգլիայի գործը Հայաստանում կարելի է կատարելապէս կորած համարել, եթէ կառավարութիւնը չազատվի իր անտարբերութիւնից և չընդունի անմիջապէս իր ձեռքը սուլթանի բոլոր երկիրների կառավարելը։

Իր գրքի ճակատին դնելով Վիկտոր Հիւգոյի ասած խօսքը թէ՝ «երբ Փարիզում մարդիկ են սպանում, դա սպանութիւն է անուանվում, իսկ երբ արևելքում կոտորում են յիսուն հազար հոգի,—դա խնդիր է կոչվում», կապիտան Կրիկ ներկայացնում է թիւրքաց կառավարութեան գործողութիւնները Հայաստանում ամենահրէշաւոր տեսարանի մէջ։ Սուլթանի կառավարութիւնը, ասում է նա, թոյլ և անկարգ, իր մէջ պարունակում է այն բոլոր տարրերը, որոնք յատուկ են նրան վերջնական և անհրաժեշտ անկմանը հասցնելու։ Տէրութիւնը նպատակ չունի հոգալ իր հպատակների մեծամասնութեան բարօրութեան մասին, բայց կառավարչական անձինք նայում են իրանց իշխանութեան, որպէս մի միջոցի վրա, իրանց հաճոյքին և կրքերին բաւականութիւն տալու համար։ Պօլիցիայի և հասարակական կարգապահութեան մասին ոչինչ հաստատ գաղափարներ չը կան։ Փաշաների միակ պարապմունքը դրա մէջն է կայանում միայն, աւելացնում է հեղինակը, որ հարստանան ամենակարճ ժամանակամիջոցում, փողեր ձեռք գցեն, հանելով այդ փողերը ամեն տեսակ աղբիւրներից։ Բայց ամենամեծ ճնշումներին դարձեալ քրիստոնեաներն են ենթարկվում, դէպի որոնց թիւրքերը ամենամեծ ատելութիւն ունեն։ Քրիստոնեաները մահմեդականների շրջանում նոյն դրութեան մէջ են, ինչ դրութեան մէջ էին սորուկները, իլօտները սպարտացիների մօտ. Թիւրքերը նայում են նրանց վրա մեծ արհամարհանքով, որքան էլ հարուստ, կրթված և ընդունակ լինէին քրիստոնեաները։ Նրանք միշտ աշխատում են վիրաւորել քրիստոնեաներին, որովհետև ամենապաշտ և ամենաչնչին մահմեդականի մէջ օրէնքը ճանաչում է մի էակ, որ անհամեմատ բարձր է դրված, քան ամենաերևելի «անհաւատը։» Այդ անունով կոչվում է իւրաքանչիւրը, որ դաւանում է Քրիստոսի կրօնը։ Քրիստոնեայի վկայութիւնը չէ ընդունվում դատարանների մէջ, նրան ստիպում են այնպիսի զգեստներ հագնել, որ նա ինքն պիտի ամաչի երևալ հասարակութեան առջև, նրան արգելված է զէնք կրել, որով նրանից անձնապաշտպանութեան միջոց է խլվում և այդ պատճառով քրիստոնեան զգուշութեամբ է վարվում, զգուշութեամբ է քայլում իր պատրագմանէր և գոռոզ տիրոջ, թիւրքի ներկայութեամբ։ Իսկ ինչ որ վերաբերվում է այն, առաջին հայեացքից, օտարոտի իրողութեանը, որ թիւրքերը, չը նայելով իրանց փոքրամասնութեանը կարողացան այդքան երկար ժամանակ հլու հպատակութեան մէջ պահել այլ և այլ ազգութիւնները,—դրան հեղինակը բացատրում է գլխաւորապէս երկու հանգամանքներով. Նախ անչափ խիստ դիսցիպլինայով թիւրքերի մէջ, որ մահով էր պատժում ամեն յանցանք, և երկրորդ փոխադարձ ատելութեամբ Թիւրքիայի լծի տակ ընկած ցեղերի միմեանց մէջ։

Թիւրքերի ատելութիւնը դէպի քրիստոնեաները իր արդարացնող պատճառներն ունի նոյն իսկ պատմութեան մէջ։ Այդ ատելութիւնը ծագեց շատ ժամանակ սրանից առաջ։ Հեղինակը գետեղեց իր գրքի մէջ խաչակիրների պատերազմի պատմութեան նկարագիրը, որպէս զի պարզի խաչակիրներին յատկանիշ անմտութիւնը, կեղծաւորութիւնը և խաբէութիւնը։ Նա ապացուցանում է որ թիւրքերը այն ժամանակից կատարեալ իրաւունք ունէին ատել քրիստոնեաներին, որոնք թէ ոյժով և թէ ինտրիգաներով ջանում էին վնաս հասցնել իրանց։ Երուսաղէմը չէր, այլ Կ. Պօլիսն էր խաչակիրների արշաւանքների նպատակը, այդ պարզ է հռոմ. քահանայապետների գործունէութեան եղանակից, որոնք յոյս ունէին, որ եւրօպացի թագաւորները կը վերադարձնեն նրանց իրանց կորցրած իշխանութիւնը թիւրքերից նուաճված երկիրներում։ Խաչակիրների առաջնորդները, որոնք գալիս էին արևելք իբր թէ սուրբ տեղերը թիւրքաց լծից ազատելու համար, նշանաւոր էին դարձնում իրանց յաղթութիւնները ամարդի խստութիւններով և ապարդիւն արիւնհեղութեամբ։

Գրքի մեծ մասը նուիրված է Հայաստանին։ Աւելի կամ պակաս ժամանակ Փոքր-Ասիայում կացած միսիօնարների, կօնսուլների զեկուցմները և ճանապարհորդների շատերից տուած տեղեկութիւնները վկայում են, որ հայերի դրութիւնը անպայման կերպով անտանելի է, որ բնակիչների դրութեան առաջադիմութիւնը, բարօրութիւնը և անձնական ապահովութիւնը անհնարին են, քանի որ վերջ չը դրվի անսանձ և արիւնարբու քիւրդերի աւազակութիւններին, բռնութիւններին և կամայականութեանը։ Հայաստանում ոչ կեանքը, ոչ էլ կայքը ապահոված չեն։ Ամբողջ երկիրները մնում են անմշակ և բռնաւորութիւնը, որ ճնշում է բնակիչների վրա, այնքան մեծ է, որ նրանք պատրաստ են հպատակվել ամեն տեսակ կառավարութեան, որից կարող են սպասել ապահովութիւն և խաղաղութիւն։

Հեղինակը կարճառօտ կերպով պատմում է հայոց ազգի պատմութիւնը, որ պատմագիրների ասածին նայելով, համարվում է ամենահին ցեղ երկրագնտիս վրա, յետոյ նկարագրում է իր ճանապարհորդութիւնը և ծանօթացնում է մեզ հայերի բնաւորութեան հետ, նրանց ներկայ կեանքի և ապագայի մասին յոյսերի հետ։ Հեղինակը առանձնապէս շեշտում է այն իրողութեան վրա, որ ներկայ հանգամանքներում, հայերը սաստիկ կը ցանկանային միացրած լինել Ռուսաստանին, «չը նայելով, ասում է նա, որ հայերը մեծ համակրութիւն չեն զգում դէպի ռուս պաշտօնեաների դասակարգը, որ, նրանց կարծիքով, ջանում է ջնջել իրանց ազգային ինքնագիտութեան առանձնութիւնները։» Թիւրքաց հայերը, ինչպէս վկայում է անգլիացի հեղինակը, կը կամենային վայելել Թիւրքիայից ստանալու ազատութիւնը Ռուսաստանի հովանաւորութեան տակ։ Կրիկ հաղորդում է, որ բազմաթիւ հայերի հետ խօսակցելուց յետոյ, նա համոզվեց, որ հայերը կը կամենային նոյն իրաւունքները վայելել, որոնց վայելում են նրանց ցեղակիցները Ռուսաստանում։ Զարմանալի չէ, աւելացնում է հեղինակը, որ հայերը նախապատվում են մի տէրութիւն, որ նրանց շնորհում է իր միւս հպատակների հետ հաւասար իրաւունքներ, մի տէրութեան, որ արհամարհանքով է վերաբերվում դէպի նրանց և պահում է նրանց ստրկութեան մէջ։

Հայերի այդ ցանկութեանը, անցնել Ռուսաստանի պաշտպանութեան տակ, պէտք է, կապիտան Կրիկի կարծիքով, Անգլիան ընդդիմադրէ։ Ռուսաստանի դիտաւորութիւնները, ասում է հեղինակը, պարզ են և վաղուց յայտնի՝ «նա կամենում է, պատճառաբանելով քրիստոնեաների ազատութիւնը, նուաճել ամբողջ Թիւրքիան։» Ներկայ րոպէում ռուսներին չաջողվեցաւ իրանց ձեռքը գցել Կ. Պօլիս, որ «հաւանական է» թէ կընկնի աւստրիացիների ձեռքը և նա որոնում է ուրիշ տեղ, այն է Փոքր-Ասիայում իր դիտաւորութիւնների համար բաւականութիւն։ Անգլիան կարող է ընդդիմադրել Ռուսաստանին շատ հեշտ կերպով, այն է եռանդոտ ճնշում ներգործելով Բ. Դրան վրա և ստիպել նրան տալ հաւասար իրաւունքներ որպէս իր հայ, նոյնպէս և մահմեդական հպատակներին։ Հեղինակը առաջարկում է ընդդիմադրել Ռուսաստանին, եթէ լինի պատերազմ, Թիւրք գինուորի միջոցով, որին նա ուսումնասիրել է և որին ընդունակ է գտնում։

Կրիկ իր գրքի մէջ շատ քիչ տեղ է ընծայում իր անձնական տպաւորութիւններին, բայց գրվածքի մեծ մասը նուիրում է քաղաքական հարցերին։ Նրա նկարագրութիւնների մէջ նշանաւոր է քիւրդերի բարք ու վարքերի նկարագրութիւնը, որոնց շրջանում նա բաւական երկար ժամանակ է անցրել և նոյնպէս իր տպաւորութիւնների նկարագիրը քանդված Բայազէտ քաղաքի։ Այդ վերջին նկարագիրը ամենից լաւ է ներկայացնում հայոց ազգաբնակութեան անմխիթար դրութեան պատկերը թիւրքաց տիրապետութեան տակ։

կութեան տղայական հասակի օրօրոցն է եղել, նրա անմեղութեան ժամանակների դրախտն է եղել,—բայց մի օր կը դառնայ նրա այրական հասակի, նրա զարգացման ժամանակների դրախտը։ Այժմ բոլորը կատարվեցաւ։ Այժմ հայ մարդու ապրուստը խիստ ապահով, ուրախ և խաղաղ է հայրենի հողի վրա։ Բայց եթէ գիտենայիր, թէ որքան աշխատեցինք մենք, մինչև նրան այս վիճակին կարողացանք հասցնել...շատ աշխատեցինք... այս երկու հարիւր տարվայ ընթացքում հազարաւոր փորձանքների միջից անցանք... բազմաթիւ արեան և առատ քրտինքի գնով գնեցինք մեր հանգստութիւնը...

—«Հիմայ ուր ես գնում, հարցրեց Վարդանը։

—«Քաղաքը, այնտեղ յեղափոխական ժողով պիտի գումարվի. ես պատգամաւոր եմ մեր գաւառի կողմից։—Գնանք միասին, Վարդան, ես պիտի խօսեմ, մեր վիճաբանութիւնները գուցէ կը հետաքրքրեն քեզ։

Հնչեց գնացքի վերջին շվշոցը։ Նրանք մտան վագօնի մէջ։ Գիշեր էր։ Առաւօտեան լոյսը չը բացված, նրանք հասան քաղաքը։ Դեռ քնած էր գեղեցիկ, աղմկալի քաղաքը։ Փողոցներում երևում էին միայն բանւորներ, որոնք շտապում էին զանազան փաբրիկաներում աշխատելու։

—«Նոյեան Աղաւնու» պանդոկը, հրամայեց պ. Սալմանը կառապանին։

Կառքը սլանում էր ուղիղ և հարթ փողոցների միջով. երկու կողմից բարձրանում էին հոյակապ շինութիւններ զանազան գոյներով։ Վարդանը կարծում էր, թէ պալատների միջով է անցկենում։ Պ. Սալմանը ցոյց էր տալիս նրան նշանաւոր տները.—«Ահա այդ համալսարանն է»—«սա այդ գիտութիւնների ակադեմիան է»—«դա հին թագաւորական պալատն է, որ այժմ ծառայում է որպէս մուզէում»—«դա քաղաքի նշանաւոր թատրոններից մէկն է»—«դա մի հիւանդանոց է»—«դրանք այն հերոսների արձաններն են, որ նշանաւոր եղան վերջին յեղափոխութեան ժամանակ»—«դա մի լրագրի խմբագրատուն է, ուր օրեկան 150,000 օրինակ է տպվում»—«դա...

—«Զինուորանոց չը կայ, նրա խօսքը կտրեց Վարդանը։

—«Չը կայ, այստեղ ամեն քաղաքացի զինուոր է։

—«Գեղեցիկ քաղաք...հրաշալի քաղաք...բացականչեց Վարդանը խորին յափշտակութեան մէջ։

Կառքը կանգնեց «Նոյեան Աղաւնու» հիւրանոցի առջևը։ Պ. Սալմանը Վարդանի հետ մտան մի առանձին փոքրիկ սենեակ, որ կից էր հասարակաց դահլիճին։ Այնտեղ Թօմաս էֆէնդին Մէլիք-Մանսուրի հետ սաստիկ վիճում էին։

—«Դա կատարեալ էշի մարտիրոսութիւն կը լինի, ասում էր Թօմաս էֆէնդին։

—«Իմ կարծիքով, դա ամենաուղիղ ճանապարհն է, որ կը հասցնէ ցանկացած նպատակին, պատասխանում էր Մէլիք-Մանսուրը տաքացած կերպով։

—«Այդ ճանապարհը մեզ շատ հեռու կը տանէ և ցանկացած նպատակին կը հասնենք գուցէ էշի զատկին, ասում էր Թօմաս էֆէնդին ծիծաղելով։

—«Ահա Սալմանը, լսենք նրա կարծիքը, ասացին նրանք, դադարեցնելով վիճաբանութիւնը։

Մեծ եղաւ նրանց զարմացքը, երբ տեսան Վարդանին, որը, կարծես, գետնից դուրս եկաւ։

—«Դու որտեղից լոյս ընկար, հարցրեց Թօմաս էֆէնդին իր յատուկ հեգնական ժպիտով։

—«Մի և նոյն երևոյթը զարմացնում է և ինձ, պատասխանեց Վարդանը նրա ձեռքը սեղմելով.—ես քո խորտակված գլխակը գտայ Ալաշկերտի լեռների ստորոտում և յետոյ թաղեցի քրդերի գերեզմանատան մէջ, իսկ այժմ...

—«Այժմ ես կրկին յարութիւն առայ, պատասխանեց նա ծիծաղելով։—Միթէ դու չես հաւատում հոգեփոխութեան վարդապետութեանը։ Իմ թշուառ հոգին անցաւ ամենաանմաքուր կենդանիների մարմնի միջից.—մի քանի տասնեակ տարիներ գայլի մարմնի մէջ կեղեքում էի, յափշտակում էի, ապրում էի որսերով... մի քանի տասնեակ տարիներ շան մարմնի մէջ հաչում էի, քծնվում էի և պտոյտ էի գալիս այն մարդիկների շուրջը, որոնք ինձ հաց էին տալիս...մի քանի տասնեակ տարիներ օձի մարմնի մէջ ոլորվում էի, սողում էի գետնի վրա և պատահած ժամանակ խայթում էի...մի քանի տասնեակ տարիներ էշի մարմնի մէջ զռում էի, ականջներիցս այնքան քաշեցին, որ գլխումս խելք չը մնաց...վերջապէս իմ թշուառ հոգին մտաւ առիւծի մարմնի մէջ, այստեղ բաւական մաքրվեցաւ և սրբվեցաւ նա։—Այդ շրջանը կատարեց նա երկու հարիւր տարվայ ընթացքում։ Եգիպտոսի մումիաները հազարաւոր տարիներ մնում են պիրամիդների տակ, անհամբերութեամբ սպասելով հոգիների վերադարձին, բայց իմ հոգին աւելի շուտ կատարեց իր շրջանը։

—«Եւ ես բախտ ունեցայ կրկին տեսնել կերպարանափոխված Թօմաս էֆէնդուն, կտրեց Վարդանը նրա խօսքը։

—„Այո։ Ձեր տեսած առաջվայ Թօմաս էֆէնդին իր դարու հարազատ զաւակն էր, բայց ժամանակները փոխեցին նրան։ Այժմ նա ներկայ սերնդի լաւ ներկայացուցիչներից մէկն է։ Բայց ներկայ սերունդը մեծ յառաջադիմութիւն է գործել, սիրելի Վարդան։ Յիշում ես, Մէլիք-Մանսուրը մի ժամանակ „լաւ ասեղներ“ էր կանչում, և թափառում էր Ալաշկերտի գիւղերում, բայց նա այժմ մի առանձին զօրաբաժնի գեներալ է։

Վարդանը դարձաւ դէպի Մէլիք-Մանսուրը և պատկառանքով սեղմեց նրա աջը։

—„Մենք ուշանում ենք, պարոններ, նիստը շուտով կը սկսվի, շտապեցնում էր պ. Սալմանը։

—„Դա մեր կուսակցութեան՝ ազատամիտների պարագլուխն է, ասաց Թօմաս էֆէնդին շշնջալով Վարդանի ականջին, և ցոյց տալով պ. Սալմանի վրա։—Մի երևելի ճառ է պատրաստել այսօրվայ ժողովի համար։ Ախ, որքան լաւ խօսում է նա...

—„Ինձ էլ տարէք, պարոններ, ես էլ ցանկանում եմ լսել...գոչեց Վարդանը ուրախութեամբ։

—Գնանք...լսելի եղաւ նրա մօտ մի օտար ձայն։

Վարդանը աչքերը բաց արաւ, զգաց, որ իր տեսածը բոլորը երազ էր։ Նրա շուրջը դեռ պատում էր գիշերային խաւարը, և նա գտնվում էր անբախտ Լալայի հողադամբարանի մօտ։ Բայց այն ինչ օտարոտի ձայն էր, որ զարթեցրուց նրան, այն ով էր, որ ասաց „գնանք։“

Յանկարծ չորս զօրեղ ձեռքեր յափշտակեցին նրան և ամեն ինչ թաղնվեցաւ գիշերային մթութեան մէջ....

ՐԱՖՖԻ